

DÂVET ADAMLIĞINDAN DEVLET ADAMLIĞINA: SÂBÎT DÂMOLLA*

*Nur Ahmet KURBAN***

ÖZET

Doğu Türkistan halkının yakın tarihinde meydana gelen önemli olaylardan biri de, bölgede Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulması olmuştur. Modern yapı üzerine kurulmuş bu devlet, aynı zaman da bölge halkının uzun bir aradan sonra sahip oldukları ilk devlet tecrübesi olarak kabul edilebilir. Bu devletin kurulmasında birçok ilim adamı aktif görevler üstlenmiştir. Sâbit Dâmolla da bunlardan birisidir.

Küçük yaşta başladığı eğitimini Kaşgar ve Buhara gibi ilim merkezlerinde mükemmel derecede tamamlayan Sâbit Dâmolla, ömrünün büyük bir kısmını bağımsız bir vatan için adamıştır. Bu amaçla ilk önce Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde gözlemlerde bulunmuştur. Daha sonra önemli gördüğü merkezlerden Orta Asya'nın çeşitli şehirleri, İstanbul, Kahire, Hicaz ve Hindistan gibi merkezlerde durum yoklamasında bulunmuştur. Yurda dönüşünde yürüttüğü yoğun siyasi mücadeleler sonucunda Kaşgar'da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasını sağlamıştır. Ne yazık ki, bu cumhuriyet, çok geçmeden bölgesel yabancı güçler tarafından yıkılmıştır. Ancak Sâbit Dâmolla ve ekibinin başını çektiği bu mücadele, Doğu Türkistan halkı için birçok yönüyle ilham kaynağı olmuştur.

İleride bahsedileceği üzere, Sâbit Dâmolla, hayatı boyunca İslamî ilimlerin, tefsir, kelim, fıkıh, hadis, tarih ve edebiyat gibi alanlarıyla da ilgilenmiş, eserler vermiş ve sözlü davetlerde bulunmuştur. O, bu yönüyle büyük bir İslam davetçisidir. Hayatının sonlarında yürüttüğü siyasi çalışmaları ise onun bir devlet adamı kimliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Sâbit Dâmolla, İslam Cumhuriyeti, Medrese

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir, El-mek: nurahmetkurban@gumushane.edu.tr

FORM BEING AN INVITER TO BE A STATESMAN: SAÂBÎT DÂMOLLA

ABSTRACT

One of the important events that occurred in the recent history of East Turkestan is setting up of Republic of Islamic Eastern Turkestan. This government, which founded according to modernism, is also expected first government experience of community after long time. Many scientists had active role in foundation of the government. Sâbit Dâmolla is the most important scientist in this area.

Sâbit Dâmolla, who began his education at early age in Kasgar and Bukhara science department in a good degree, spent his whole time for the independent country. For this purpose first of all he made observation in various regions of Eastern Turkestan. After then, he made case study in various city of Middle Asia, Istanbul, Cairo, Hedjaz and India. As a result of dense political struggle after returning home, he founded Republic of Eastern Turkestan. Unfortunately, long after this republic was demolished by foreign power. However, this struggle, which leaded by Sâbit Dâmolla and his team, is an inspiration to community of Eastern Turkestan.

As we have mentioned at the end of this paper, Sâbit Dâmolla conducted research and published on Islamic science, history and literatures. He is also called people to Islam as he was an eloquent orator. He participated in political works at the end of his life and this solidified his identity as a statesman.

Key Words: Eastern Turkestan, Sâbit Dâmolla, Islamic Republic, Madrasa.

Giriş

Osmanlı devletinin yıkılması Orta Asya Türk boyları üzerinde çıkar siyaseti güden Rus ve Çin devletine eşsiz fırsatlar doğurmuştur. Bu duruma paralel olarak ortaya çıkan siyasi gelişmeler, Doğu Türkistan'ın günümüze kadar süregelen sömürgeleşme tarihine bir başlangıç teşkil etmiştir. Diğer yandan bölgenin sahip olduğu stratejik konumu, sömürgeleşme sürecinin hızlanmasında etkili olmuştur. Doğu Türkistan toprakları bu özelliğinden ötürü, uzak coğrafyalarda yer alan İngiltere, İsveç ve Japonya gibi devletlerin sürekli ilgi odağında olmuştur.

Yirminci yüzyıldaki Doğu Türkistan'ın siyasi tarihi incelendiğinde, 1876 yılında Yakup Han'ın yenilgisinden bu tarafa, bölgede Çin idaresinin varlığını yerli feodal güçler sayesinde sembolik bir şekilde sürdürdüğü görülür. Doğu Türkistan halkının günümüze kadar sürdürmekte oldukları mücadelelerin temelinde, Çin hâkimiyetinden kurtulup bağımsız bir devlet kurma gayesi yatar. Ülke halkının bu amaç uğruna, dönemin şartlarına göre bütün imkânlarını seferber ettiklerini söylemek mümkündür. Öte yandan tarih içerisinde sadece baskıların hafifletilmesi ya da ortadan kaldırılmasına yönelik meydana gelen çok sayıdaki fevri ayaklanmalara da şahit olmaktadır. Ayrıca Doğu Türkistan halkı, silahlı ya da silahsız mücadelelerinin dışında, demokratik yollarla da bağımsızlık arayışlarını denemiştir. Nitekim Rus Bolşevik ihtilalından sonra çeşitli amaçlarla Orta Asya'nın farklı bölgelerinde bulunan bazı Uygur aydınları, Lenin'in şemsiyesi altında (1918-1922) Doğu Türkistan'da komünist bir devlet kurmaya da teşebbüs etmişlerdir. Bu amaçla Abdullah Ruzi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

Bakiyef önderliğindeki oluşum, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin desteğine başvurmuştur. Ancak Lenin, komünist Çin ile olan ilişkilerini, Doğu Türkistan'da kurulacak bir Türk komünist devletine tercih etmiştir. Dolayısıyla Ruzi Bakiyef ve arkadaşlarının girişimleri sonuçsuz kalmıştır.¹

Daha sonraki yıllarda, İlihan Töre'nin öncülüğünde 1944 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni burada hatırlamak gerekmektedir. İlerleyen süreçte bu cumhuriyetin bağımsızlık yolundaki mücadeleleri, Ahmetcan Kasımî, Seyfidin Ezizî, Burhan Şehidî ve Abdülkerim Abbasof gibi Rus okullarında eğitim görmüş liderler tarafından sürdürülmüştür. Bu oluşum aynı şekilde bir yandan komünist Rus hükümeti ile sıkı ilişkilerini sürdürürken, diğer yandan komünist Çin'in yönetimi ile olan ilişkilerini de muhafaza etmeye çalışmıştır. Fakat bağımsız bir devlet olma yolundaki bu girişim de Rus ve Çin hükümetinin ortak girişimleri ile 1949 yılında başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Yukarıdakilere ilave olarak, Yirminci yüzyılın ortalarına doğru bölgede ortaya çıkmış, milliyetçi Çin yönetimi himayesinde öncelikle bir özerk yapı elde etme ve daha sonra bağımsız bir doğu Türkistan devleti kurma girişiminden bahsedebiliriz. Yürütülen bu silahsız mücadelenin önderliğini İsa Yusuf Alptekin, Muhammed Emin Buğra ve arkadaşları yapmışlardır. Bu hareketler, bağımsızlık yolunda demokrasinin işletilmesi olarak da görülebilir. Fakat onların girişimleri de devlet kurma aşamasına gelmeden Çin devleti tarafından sona erdirilmiştir. Bu süreçten sonra silah kullanmak millî mücadelenin gerekli bir aracı haline gelmiştir.

Yakın tarihte Doğu Türkistan halkı, kısa süre de olsa tam bağımsızlığını Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ile gerçekleştirmiştir. Ay yıldızlı gök bayrak ile adını ölümsüzleştiren bu devletin kuruluş felsefesi, hiçbir yabancı otoriteye bağlı olmadan geçmişine saygılı, kendi kültür ve değerlerine bağlı bir yapı içerisinde hür yaşamak olmuştur. Şiar olarak benimsedikleri hürriyet, adalet ve kardeşlik sloganları bu düşüncenin en güzel ifadesidir.

Kısacası, yirminci yüzyıl, Doğu Türkistan halkının ulusal tarihinin en hüzünlü sayfalarından biri olarak zihinlere nakşedilmiştir. Israrla sürdürülen bağımsızlık çabaları hep sonuçsuz kalmıştır. Diri diri gömülen yiğitler, halkın gözlerinin önünde kesilen başlar, günlerce meydanlarda asılı kalan cesetler, savaşlarda verilen sayısız kurbanlar, hapisanelerde ölüme terk edilen insan yığınları bölgenin birer elem verici tarihi ve gerçekleridir. Bir o kadar vatan evladı da sürgünlerde vatan hasreti ile dünyaya göz yummuşlardır. Bu devletin kurulmasında Sâbit Dâmollla öncüllük etmiştir. Onun hayatı, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin adıyla neredeyse özdeşleşmiştir. Öte yandan Sâbit Dâmollla'nın çalışmalarına bakıldığında genel olarak dinin temel kaynakları ile ilgili geniş bilgi sahibi olduğu görülecektir. Bu denli önemli bir şahsiyet hakkında akademik camiada yeterli bilginin bulunmaması bizi böyle bir çalışmaya sevk etmiştir.

I. Sâbit Abdülbakî'nin Hayatı ve İlmi kişiliği

Babasının adı, Abdülbakî olan Sâbit, toplumda daha çok *Sâbit Dâmollla* adıyla meşhurdur. Arapça terkiyle ifade edilen tam adı, Sâbit b. Abdülbakî el-Kemalî es-Selefi el-Kaşgarî'dir. O, 1300/1883 yılında Kaşgar'ın Atuş (Artış) nahiyesi, Azak (Azık) mahallesinde tüccar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.² İlk ve orta öğrenimini doğduğu köyde tamamlamıştır. O, burada ilk eğitimini, bölgenin önde gelen hocalarından olan Âlem Ahunum'dan almıştır. Sâbit Dâmollla daha sonra, Kaşgar'a giderek bölgede tarihin en eski ve en yüksek dini ilimler akademisi mesabesinde işlev görmektedir olan *Hanlık Medresesi*'nde³ eğitim görmeye başlamıştır.⁴

¹ Tursun, "Leninning Şerk Sitratigiside Uyğur Millî Azadlık Herikiti", s. 76.

² Emin, *Türkistanî's-şerkiyye*, s. 267; Abdülbakî (Bu eser Sanatullah Dikpolt'a aittir), *Şirin Kelam*, s. 248

³ O dönemde, bu akademiye çok sayıda yetişmiş âlim bulunuyordu. Bunlardan biri, Doğu Türkistan genelinde "Sultanu'l-ulemâ" lakabı ile tanınan Bahauddîn Mahdum'dur (ö. 1331/1913). Bu zat, aynı zamanda Kaşgar'da şeyhülislamlik makamında bulunmaktaydı. Bunun dışında Kaşgar şehri, "Şeyhululema" lakabı ile tanınan İslam Dâmollla, Abdülkâdir

Sâbit Dâmolla bu akademiye başarı ile bitirmiş, 1910 yılında üstadı Dâmolla Abdulkadir ve Dâmolla Mamut Ahun'un yönlendirmeleri üzerine Buhara'ya gidip orada 1914 yılına kadar yüksek tahsiline devam etmiştir. O, burada da dönemin eğitim müfredatını iyi derecede tamamladıktan sonra *Dâmolla*⁵ unvanı ile Doğu Türkistan'ın kuzey illerinden Gulca'ya (İli) dönmüştür. Burada hemşehrisi İsmail Hacı'nın kızı Rabia Hanımla evlenmiştir. Aynı zamanda tedrisat ve vaaz-irşat işleri ile meşgul olmuştur. Ancak Gulca'da yaşanan bir siyasî olayda, kukla hükümet tarafından şüpheli görüldüğü için buradan ayrılmak zorunda kalmıştır. 1919-1920'li yıllarında Kaşgar'a gelerek üstadı Dâmolla Abdulkadir ve dostu Dâmolla Şemsuddin⁶ ile birlikte Hanlık Medresesi'nde bir müddet hocalık yapmıştır.⁷ Bölgede 1924 yılında İngilizlerle İsveç misyonerlerine karşı yapılan ayaklanmaya katılmıştır. Bu gösteri, muhatapları rahatsız etmiş, dolayısıyla katılımcıları tutuklamaya başlamışlardır. Hayatî tehlikesi bulunan Dâmolla, 1925 yılında Kaşgar'daki görevinden ayrılarak tekrar Gulca'ya gelerek şehrin büyük camilerinden birinde tedrisatla meşgul olmuştur. 1927 yılında Tatar müelliflerinden Sanatullah Dikpoltan'ın Hz. Peygamber'in hayatından bahseden "*Şirin Kelam*" adlı eserini tercüme etmiş ve taş baskı olarak neşretmiştir.⁸ Aynı yıl şehrin en büyük camilerden birinde Kur'an-ı Kerim'in lafzî tercümesine başlamış ve bu çalışması üç sene zarfında tamamlamıştır.⁹ Düzenli olarak yaptığı Kur'an sohbetleriyle çok çabuk toplumda tanınmaya başlamıştır. Ziyaretinde bulunduğu Murat Remzi'nin (1855-1934) yanında, Hoten'de halk devrimi başlatacak olan Muhammed Emin Buğra (1901-1965) ile karşılaşması Dâmolla'nın hayatında dönüm noktası olmuştur.

Dâmolla, 1349/1930'da Hac ve bazı temaslar için yolculuğa çıkmıştır. Bu yolculuk aslında Buğra ile yapılan görüşmede kararlaştırılmıştır. Mısır'da Reşid Rıza ve arkadaşları ile olan görüşmeleri onun hayatında kalıcı izler bırakmıştır. Mekke, Medîne ve Tâif'te Musa Carullah (1875-1949), Abdurreşit İbrahim (1857-1944) Mecdî Kerdî, İbrahim Gazzavî ve Abdulkuddus el-Ensârî gibi kişilerle önemli istişareler yapmıştır. Hindistan'da Hindistan müftüsü Kifayetullah ed-Dehlevî (1875-1952) ve diğer birçok Hint ulemasıyla görüşmüştür.¹⁰

Sâbit Dâmolla dini ilimlerin hemen hemen her dalında yetkin bir kişiliğe sahiptir. O, sarf ve nahiv gibi alet ilimlerini iyi derecede tahsil etmiştir. Daha sonra kelim, tefsir, hadis ve fıkıh gibi dini ilimlerin metodolojisi ve uygulama alanları ile ilgilenmiştir.¹¹ İşte böyle bir ilmi birikime sahip olan Sâbit Dâmolla, günümüze kadar birçok araştırmanın konusu olmuştur.¹²

Dâmolla ve Mahmut Ahun Dâmolla (ö. 1354/) gibi meşhur âlimlerin bulunduğu bir ilim merkezidir. Bkz. Abdalbâkî, *el-Kasidetu's-senniyye fi'l-akâidetü's-sünniyye*, s. 2.

⁴ Abdalbâkî, *el-Kasidetu's-senniyye fi'l-akâidetü's-sünniyye*, s. 2.

⁵ Dâmolla kelimesi için sözlükte birkaç anlam zikredilmiştir. Bunlardan 1) Büyük medrese ve yüksek eğitim kurumlarında ders veren hoca, 2) Dini ilmi derin ve yüksek kişi anlamına gelir. Bkz. *Uygur Tilining İzahlık Logiti*, s. 502.

⁶ Dâmolla Turdioğlu Şemsettin (1874-1939), Artuş'un Törköl kasabasında doğmuştur. O, Kaşgar ve Buhara'daki Alî ilim merkezlerinde yüksek tasil yapmış, Hindistan ve Arabistan'daki büyük âlimler ile sohbeette bulunmuş ve onlar tarafından saygı görmüştür. O, *Ümmühatu'z-zevceyn* başta olmak üzere bazı eserleri kalem almıştır. Muhammed Emin Buğra ve onun gibi birçok talebesi olmuştur.

⁷ Emin, *Türkistanî's-şerkiyye*, s. 267.

⁸ Hz. Peygamberin hayatı ile alakalı bu eser, Tatar müelliflerinden Sanatullah Dikpolat'a ait olup, 1914 yılında ilk baskısı Kazan'da halkla buluşmuştur. Uzun yıllardan beri bu eser bir yanlışlık eseri olarak, Sabit Dâmolla'ya nisbet edilmektedir.

⁹ Abdalbâkî, *Akâid-i cevheriyye ve beyanu's-sünne*, s. 4.

¹⁰ Abdalbâkî, *Akâid-i cevheriyye*, s. 5-6.

¹¹ Abdalbâkî, *Akâidetü's-senniyye fi'l-akâidetü's-sünniyye*, s.1.

¹² Nitekim "Yirminci Yüzyılda Uygurca Kur'an Çalışmaları" adlı yüksek lisans tezimizde onun Kur'an tefsirine ilişkin görüşlerini tespit etmeye çalıştık. Daha sonra Abulizi Jilili (Abdulaziz Celil) "Doğu Türkistanlı Din Bilgini Dâmolla Sabit b. Abdalbâkî Hayatı, Eserleri ve İtikadî Görüşleri" başlıklı tezi ile onun kelim ilmi ile alakalı görüşlerini ele alan bir çalışma yapmıştır. Burada, Yalkun Ruzi'nin *Şinjiang Tarih-Medeniyeti* dergisinin 2011 yılı, 45. sayısında yayınlanan "Sabit Dâmolla Kim" adlı makalesi de önemlidir. Yalkun Ruzi, Çin yönetimi altında yaşamakta olan önemli bir yazar ve Uygur düşünürüdür. O, bu çalışmasında Çin kaynaklarının Dâmolla'yı karalama politikalarına bir bilim adamı gözüyle bakmış ve oldukça objektif davranmaya çalışmıştır. Aynı zamanda Dâmolla ilgili çok önemli bilgilere yer vermektedir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

12 Kasım 1933 yılı Kaşgar'da 20 binden fazla katılımcının iştirak ettiği ve kendisinin başkanlığını yürüttüğü Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş konuşmasını yapmıştır. 1934 yılında Milliyetçi Çin yönetimi tarafından bölücülükle suçlanarak Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin önde gelen bir kısım devlet adamları ile birlikte hapishaneye atılmıştır. 1941 yılında 58 yaşında vefat edene kadar hapishanede kalmıştır.¹³ Rivayete göre gardiyanlar öldüğünü düşünerek, cesedi ortadan kaldırılması için bir miktar parayla bir kişiye teslim etmişlerdir. Ancak bu kişi onun ölmediğini fark etmiştir. Onu evine götürüp tedavi etmeye çalışmış, fakat iki gün sonra vefatmıştır. Naşı şehir dışında boş bir araziye defnetmiştir.

II. Eserleri

Dâmollla'nın kalem aldığı eserlerinin topluca bir listesini şu şekilde vermek mümkündür:

Tercüme eserleri şunlardır: 1. *Beyanu's-sünne*. Tahavî'nin bu eserini Uygur Türkçesine tercüme etmiştir. 2. *Şerhu Elfiye*. İbn Malik'in *Elfiye* adlı eserine Arapça bir şerh yazmıştır. 3. *Şirin Kelam*. San'atullah Dikpoltan'ın bu eserini Uygur Türkçesine tercüme etmiştir.

Telif eserler: 1. *İslam Kanunu*. O, bu eseri Uygur Türkçesiyle yazmıştır. 2. *el-Kasidetü's-Seniyye fil-akâidi's-sünniyye*. Bunu Arapça olarak yazmış ve Arapça şerh etmiştir. 3. *Akâid-i Cevheriyye*. Bu eseri Uygur Türkçesiyle yazmıştır. 4. *Rüşen Beyân Türkî Tefsir-i Kur'an*. Bunu Uygur Türkçesiyle yazmıştır. Tam tefsir olduğu bilinse de son cüzü dışındaki bölümleri matbu değildir.

III. Arap Dili Konusundaki Yetkinliği

Sâbit Dâmollla'nın oldukça yüksek bir derecede Arapça dil bilgisine sahip olduğu görülür. O, bu konudaki yeteneğini İbn Malik'in (ö. 672/1274) *Elfiye* adlı eserine Arapça olarak yazdığı şerhte göstermiştir. Çalışmasının mukaddimesinde önce *Elfiye*'den övgü ile bahsetmiş, eser üzerinde yapılan önemli şerh ve haşiyeler hakkında bilgi vermiştir. Buradan onun Arap dilbilgisi konusunda geniş bir literatür bilgisine sahip olduğunu görmek mümkündür. Sâbit Dâmollla'ya göre *Elfiye* üzerine yazılan şerhlerden bazıları çok kısa, bazıları çok uzundur. Bu nedenle kendisi *Elfiye*'ye orta hacimli bir şerh yazma ihtiyacı duymuştur. Hac dönüşünde Hindistan'a uğramış, orada bu eseri yayınlamıştır.¹⁴

Sâbit Dâmollla'nın Arap dili ve edebiyatına olan üstün yeteneğini, *el-Kasidetü's-senniyye fi akâidetü's-sünniyye* adlı eserinin sonunda yazmış olduğu Arapça şiirinde de görmekteyiz. Aklın önemine dikkat çekmeyi amaçlayan bu şiir, yüz beyitten fazla bir hacme sahiptir. Bu şiir aynı zamanda bize onun akıl ve aklın işlevine verdiği önemi bildirmektedir. Aslında bu durumu, modern dönemde yenilikçi ulemanın akli, hayatın içine çekme çabasının bir yansıması olarak görmek mümkündür.

IV. Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkıları

Sâbit Dâmollla, Arap dili ve diğer İslamî ilimler alanında göstermiş olduğu ilmî hizmetlerin yanında, Uygur Toplumunda Kur'an mesajının doğru anlaşılması hususunda da önemli çalışmalar yapmıştır. Yukarıda onun Gulca'da Kur'an'ın sözlü tercümesine üç yıl kadar devam ettiğini ifade etmiştik. Muhtemelen o, bu süreçte ileride yapmayı planladığı, tefsir çalışmasının temelini atmıştır. Nitekim günümüzde onun el yazısıyla *Rüşen Beyan Türkî Tefsiri Kur'an* adında bir eseri mevcuttur. Ancak bu tefsirin son cüzü antetli kağıda yazılmış olarak tedavüldedir. Tefsirin sonuna eklenen bir sayfalık açıklamada yer alan bilgilere göre eser, Doğu Türkistan Türkçesi ile

Ayrıca Dâmollla'nın siyasi hayatını konu alan bazı müstakil çalışmalar, makaleler yazılmıştır. Birçok kitapta konu ile ilgili bilgiler bulmak mümkündür.

¹³ Abdalbâkî, *Akâid-i cevheriyye*, s. 5-6; Seyit ve Rozi, *Memeteli Efendi*, s. 181-195.

¹⁴ Emin, *Türkistanı'ş-şerkiyye*, s. 267.

yazılmıştır. Yazıldığı yer ise, Doğu Türkistan'ın merkezi Ürümçi'dir. Eserin yazılmaya başlandığı tarih 17 Safer 1355 Hicri (M. 1936) olup, aynı yıl 7 Zilhicce 1355'te Perşembeyi Cumaya bağlayan gece tamamlanmıştır. Bu bilgiler, müellifin eseri hapishanedeyken yazdığı yönündeki görüşleri doğrulamaktadır. Kaynakların verdiği bilgilere göre o, bu eseri yazarken hapishane müdürü Lu Bindi adında Hui etnik grubundan olan gardiyandan yardım almıştır. Çinli yazarlar bu tefsiri Çin'de kaleme alınan 5 tam tefsirden biri olarak kabul etmişlerdir. Öte yandan eserin, ilmi derinliğinden ötürü toplum tarafından yüksek takdirle karşılandığı bilinmektedir. Sâbit Dâmolla'nın Gulca'da oturan oğlu Hacı Abdullah, bu eseri 1961 yılında Şinjiang Milletler Tetkikat İdaresi'ne teslim etmiştir. Mezkûr kaynaktaki ifade edildiğine göre tefsirin 30. cüzü 1948 yılında Üç Vilayet hükümeti tarafından neşredilmiştir.¹⁵

Bu eserin tamamlanmış olduğuna ilişkin ipucunu, müfessirin *Amme Yetasaelun* adını verdiği son cüzün tefsirinin 40. sayfasında Buruc suresinin tefsirinde “*Buruc kelimesini Furkan suresinde yeterince detayı ile anlattık.*”¹⁶ İfadesinde görmekteyiz. Bazı araştırmacılar bu tefsirin 7 ciltten oluştuğunu, ama son bir cüzü dışında kalan kısmının bastırılmadığını belirtmektedirler.¹⁷

V. Kalam İlmi İle İlgili Görüşleri

Sâbit Dâmolla'nın çalışmalarında ısrarla sürdürdüğü görüşlerden biri, Müslümanların inançlarının bidat ve hurafelerden arındırılması yönünde olmuştur. Zira ona göre, İslam dünyasındaki geri kalmışlık ve sefaletin önemli sebeplerinden biri, Müslümanların inançlarındaki yozlaşmalarda yatmaktadır. İncelendiğinde eserlerinin mukaddimelerinin neredeyse tamamını bu konuya ayırdığı görülür. Dâmolla, bahsedilen problemlerin çözümü sadedinde kendisinin de tercih ettiği, selef akidesini insanlara anlatmak için oldukça yoğun mesai harcamıştır. O, bu amaca yönelik olarak Tahavî'nin (v. 321/933) “*Beyanu i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cema'â*” adlı eserini tercüme etmiştir. Ayrıca bu tercümeyi daha basit bir hale getirerek, soru-cevap şeklinde Türkçe (Uygur Türkçesi) ile halkın istifadesine sunmuştur. Bu çalışmayla, İslam inanç esaslarının çocuklara öğretilmesini hedeflemiştir.

Dâmolla'ya göre dil ile şahadet getirmenin faydası yoktur. Ancak Allah'ı hem kalp ile hem de dil ile tasdik ettikten sonra insanın tevhîdi sağlamlaşır. O, şirk ve küfrün ne olduğunu gerçekten anlayarak iman edildiğinde, böyle bir iman insanı fayda sağlayacağını düşünmektedir.¹⁸ İnsanların imanları, mahiyet itibarıyla birbirinin aynıdır. Ancak aralarındaki takva bakımından derce farklılığı vardır. İman etmenin vacip olduğu şeyler, iman edilmesi ve tasdik edilmesi gereken şeylerdir. Bu açıdan iman artıp eksilmemektedir. Ama iç huzur ve tasdik açısından iman artar ve eksilir. İman edenlerin kalplerinde şahadet kelimesinin nuru, farklılık arz etmektedir.¹⁹ Danolla'nın, bu görüşü ile Ebu Hanife (150/767) ile başlayıp İmam Maturidi (333/944) ile devam eden Ehl-i Sünnet akâidini benimsediği görülmektedir.

Sâbit Dâmolla, Allah'ı ne cisim, ne cevher, ne de araz olarak kabul etmekte, Allah'ın haddi, zıddı, dengi ve benzeri olmadığını ifade etmektedir. Allah, yarattıklarından hiçbirine benzemediği gibi, yarattıklarının da hiçbirisi kendisine benzememektedir. Allah, isim ve sıfatları ile ezeli ve ebedidir.²⁰ O'nun sıfat ve isimlerinden hiçbirisi sonradan olmuş değildir. O'nun sıfatlarının tümü, yaratılmış varlıkların sıfatlarından farklıdır.²¹

¹⁵ Yalkun Ruzi, “Sabit Dâmolla Kim”, s. 93.

¹⁶ Abdalbâkî, *Ruşen Beyan Türkî Tefsiri Kur'ân*, s. 40.

¹⁷ Emin, *Türkistani's-şerkiyye*, s. 268.

¹⁸ Abdalbâkî, *Akâid-i cevheriyye*, s. 11.

¹⁹ Abdalbâkî, *Akâid-i cevheriyye*, s. 22.

²⁰ Abdalbâkî, *Beyanü's-sünne*, s. 4.

²¹ Abdalbâkî, *Beyanü's-sünne*, s. 5.

Bilindiği gibi âlemlerin yaratıcısı ve Rabbi olan Allah'ın güzel isimleri, eşsiz ve benzersiz kemal sıfatları vardır. İslam tarihinde en çok tartışma, Allah'ın sıfatları ve ona bağlı olan kelâm sıfatları üzerinde olmuştur. Sâbit Dâmolla'nın kelâmî meselelerde üzerinde en çok durduğu konu, Allah'ın isimleri ve sıfatları olduğu görülecektir. Bunlar Kur'an'da geçen ve Hz. Peygamber'den sahih senet ile gelen hadislerle sâbit olan sıfatlardır. Allah'ın zatı hiçbir mahlûkun zatına benzemediği gibi, sıfat ve fiilleri de hiçbir mahlûkun sıfat ve fiillerine benzememektedir. Sâbit Dâmolla "Allah, Ehl-i Sünnet'in öngördüğü sıfatlarla muttasıf tek ilahdır. O, kendisini en güzel sıfatlarla vasıflandırmıştır"²² şeklindeki ifadesiyle kendisinin kelim ekolleri içerisindeki yerini daha belirgin halde ortaya koymaktadır.

Sâbit Dâmolla'nın haberi sıfatlar/müteşabihat hakkındaki açıklamaları da oldukça nettir. Ona göre fikir yürütülen konu müteşabihattan olduğunda, Müminlere vacip olan, olduğu gibi iman etmektir. Bunların gerçek anlamını sadece Allah bilir. Mümin, bilmediği şeyi tevil etmekten kaçınacaktır. Kur'an ve hadislerde bildirilenlerin hepsi Hz. Peygamberin söylediği gibi haklıdır. Onlarda her hangi şüpheye yer yoktur. Fakat manası, Allah'ın irade ettiği, Hz. Peygamber'e bildirildiği gibidir. Bizim kendi re'yimiz ile tevil etmemiz, tevil ve mecaz yoluna gitmemiz doğru değildir. Örneğin *istiva*, *yed* ve *âyn* kavramlarını, Cehmiyye ile Mutezile gibi tevil etmek yanlıştır. Çünkü Allah'a ve Hz. Peygamber'e teslim olup, şüpheli olan şeyleri, her şeyi bilen Allah'a bırakmayanlar, özellikle bu hususlarda tam teslimiyet göstermeyenler dinde sebat edemezler. İslam'ın temeli teslim ve inkıyattan başka yerde değildir.²³

Sâbit Dâmolla Allah'ın görülmesi meselesini de net ve geniş bir şekilde ele almaktadır. O bu hususta Mu'tezile'nin ahirette Allah'ın görülmesini inkâr etmesini sapıklık saymıştır.²⁴ Kendi görüşünü, *Beyanü's-sünne* adlı eserinde Kur'an'dan ayetleri delil getirmek suretiyle ispat etmeye çalışmıştır. Buna iman etmek vacip, keyfiyetinden bahsetmek ise, bidattir.²⁵

Sâbit Dâmolla'ya göre kadere iman, iyilik ve kötülüğün yaratıcısının Allah olduğuna, yani her iyilik ve kötülüğün Allah'tan olduğuna inanmaktır.²⁶ İyilik ve kötülüğü takdir eden Allah'tır. İyilik ve kötülüğü yapan insandır. İnsan iyilik ve kötülüğü yapmakta seçme hakkına sahiptir.²⁷

VI. Siyasî Hayatı

Daha önce Sâbit Dâmolla'nın hocaları tarafından Buhara'ya gönderilişinden bahsedilmiştir. O, Kaşgar'da bulunduğu yıllarda ülke genelinde çok boyutlu bir yenilik hareketi canlılık kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde Doğu Türkistan'ın aydınları bir yandan İsveç misyonerlerine karşı mücadele ederken, diğer yandan milliyetçi Çin hükümetinin kukla yöneticilerinin dayanılmaz baskısına karşı mücadele etmekteydiler. Kaşgar toplumunun bir başka mücadelesi bölgeyi, kendi çıkarları için kullanmak isteyen Rus güçleri ile İngiliz güçlerine karşı korumak olmuştur. Onlar kendi çıkarları için halkın saf dinî duygularından yararlanmaya çalışmaktadırlar. Halkı uyutarak yönetmek en kestirme yol olarak kabul edilmiştir. Bu amaç için kullandıkları en etkili silah dinleştirilmiş hurafeleri ayakta tutmak olmuştur. Sömürgeciler en önemli düşman olarak aydın din adamlarını görmüşlerdir. Bunun karşısında uyanış taraftarlarının en çok önemsedikleri şey ise dine ve vatanına bağlı bilinçli bireyler yetiştirmek olmuştur. Bu dönemde bağımsızlık mücadelesi veren girişimin bilgi kaynağı Buhara'dır. Zira orası önemli bir eğitim merkezi olmakla birlikte, Türkistan coğrafyasında ortaya atılan çeşitli görüşlerin açıkça tartışıldığı merkezlerinden de biridir. Dolayısıyla Sâbit Dâmolla'nın hocaları tarafından Buhara'ya gönderilişi anlamlıdır.

²² Abdalbâkî, *Beyanü's-sünne*, s. 5.

²³ Abdalbâkî, *Beyanü's-sünne*, s. 9.

²⁴ Abdalbâkî, *Beyanü's-sünne*, s. 11.

²⁵ Abdalbâkî, *Beyanü's-sünne*, s. 9.

²⁶ Abdalbâkî, *Akâid-i cevheriyye*, s. 15.

²⁷ Abdalbâkî, *Akâid-i cevheriyye*, s. 20.

Orta Asya'dan döndükten sonra Sâbit Dâmolla'nın Kaşgar'da bir müddet eğitim ve öğretim işleri ile meşgul olduktan sonra ikinci defa Gulca'ya gidişi, ileriye dönük siyasî mücadele hedefinin hazırlık safhası olarak kabul edilebilir. O, bu yöndeki görüşünü, büyük din âlimi, tarihçi ve siyasetçi Muhammed Emin Buğra (1901-1965) ile buluştuğunda açıkça ortaya koymuştur. Zira Buğra'da aynı amaçla yurt içi gezisine çıkmıştır. Dâmolla ile Buğra burada millî mücadele ve yöntemleri hakkında birkaç gün süren müzakereler yapmışlardır. Nihayet iki devrimci, silahlı mücadeleye geçme hususunda görüş birliğine varmış ve mücadelenin Hoten'den başlatılmasına karar vermişlerdir. Bu müzakerede konjonktürel şartlar da masaya yatırılmıştır. Devrim esnasında Çin'in endişe edilecek derecede güçlü olmadığı düşünülmüş, ancak komünist Sovyet hükümetinin bakışının önemsenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu görüşmeden sonra Hoten halkını ayaklanmaya hazırlamak üzere Buğra, Hoten'e doğru yola çıkmıştır. Sâbit Dâmolla ise, uluslararası kamuoyu yoklaması amacıyla yurtdışı yolculuğuna koyulmuştur.

Sâbit Dâmolla, yolculuğu esnasında gittiği her yerde Müslümanları sefalet içinde görmüş ve bu husus onun zihnini derinden meşgul etmiştir. O bu durum karşısında Müslümanların bir özeleştirisi yapması gerektiğini vurgulamıştır. İslam'ın ilk dönemine olan ilgisi daha da artmıştır. Bu doğrultuda bizzat Kur'an'ı yeniden okumaya çalışmıştır. Karşılaştırmalı araştırmaları sonucunda özellikle tevhîd konusunda selefi bir yaklaşımdan yana tercih yapmıştır. Toplumda yaşanan manevî çöküntünün sebeplerini, eski İran kültüründen kalan hurafeler, Kitap Ehli kaynaklı İsrailiyatlar ve Keldanilerden kalan efsanelere bağlamıştır. Bu nedenle halef ulemasının tevhîd inancının selefin tevhîd inancı gibi saf ve temiz olmadığını ileri sürmüştür.

Mezhep taraftarlığına dayalı çekişmeler de İslam toplumundaki sefaletin kaynaklarından biri olarak görülmüştür. Çağımızda dinin özünden uzak evham ve hayaller çoğalmış, düşmanların oyunları arttıkça her mezhep kendi görüş ve heveslerinin peşine düşerek kendi fırkalarını güçlendirmeye çalışmıştır. Kendilerinden olmayanları diğer Müslümanları da ortadan kaldırmak istemişlerdir. Dâmolla, bu tür davranışların, Hz. Peygamber'in ortaya koymuş olduğu mesajın ruhuna tamamen zıt olduğunu delillerle ispat etmeye çalışmıştır.

Sâbit Dâmolla'nın ifadesine göre, insanlar amel ve ibadetler açısından da bir ıslah süreci yaşamalıydılar. Zira dine bidatler karıştırılmış, sünnetin bir kısmı bırakılmış, onun yerinde bidatlar itibar görmeye ve İslam'dan sayılmaya başlanmıştır. İlk dönem İslam düşüncesinde var olan ibadetlerin ruhu ortadan kalkmıştır. Bu nedenle İslam toplumu, Allah'ın yardımına erişememiştir. Hatta, Allah onlara Celal sıfatı ile bakmış, Cemal sıfatı ile tecellide bulunmamıştır.

İslam toplumunun mevcut problemleri üzerinde yoğunlaşan Dâmolla, Mısır seferinde Reşid Rida ile uzun uzadıya müzakereler yapmıştır. Zira Kaynaklar incelendiğinde, bu konu hakkında Dâmolla ile Reşid Rida'nın tespitleri paralellik arz etmektedir. Onlara göre İslam dünyasının yeniden ayağa kalkabilmesi için, ümmetin evvelini ihya eden şeyin yeniden keşfedilmesi gerekmektedir. Öyle ki, Müslümanlar aralarındaki ihtilafa son verip, Kitap ve sünnete dönmedikleri müddetçe bir çözüme ulaşamayacaklardır.²⁸

Daha sonra Mısır ziyaretini tamamlayan Sâbit Dâmolla, Hicaza geçmiştir. Orada bulunduğu süre içerisinde iki ciltten oluşan *İslam Kanunu* adında bir eserini kaleme almıştır.²⁹ Muhtemelen onun bu eseri, ileride kuracakları İslam Cumhuriyeti'nin yasa tasarısı mesabesinde olduğu düşünülmektedir. Bazı sözlü kaynakların ifadesine göre Sâbit Dâmolla'nın, Hicazda bulunduğu sıralarda, döneminin büyük düşünürlerinden Musa Carullah (ö. 1949) ile oldukça sıcak geçen görüşmeleri olmuştur. O, Musa Carullah ve Şemseddin Dâmolla ile birlikte *İslâm Kanunu*

²⁸ Abdülbâkî, *Akâid-i Cevheriye*, s. 5-6.

²⁹ Abdülbâkî, *Akâid-i Cevheriye*, s. 6.

adlı eserini esas alarak devlet kanununda bazı düzenlemeler yapması hususunda Suudi Arabistan'ın o dönemdeki kralı Abdülaziz bin Abdül Rahman'a (v. 1953) teklifte bulunmuşlardır.

Hindistan'da da bir dizi ziyaretlerde bulunan Sâbit Dâmollla, ana yurda dönüşü Kaşgar ya da çocuklarını bıraktığı Gulca'ya değil, doğrudan Hoten'e gitmiştir. Onun bu gezileri Muhammed Emin Buğra ile görüş birliğine vardığı büyük ayaklanmanın önemli bir ayağı olduğunu söylemek mümkündür. Gulca'dan Hoten'e dönen Buğra bu zaman zarfında "Milli İnkılap Teşkilatı" adında bir teşkilat kurmuş ve bu teşkilat şemsiyesi altında yoğun bir şekilde savaş hazırlığı yapmıştır. Hoten'e gelen Sâbit Dâmollla, yurt dışı seyahatleri boyunca edindiği bilgi ve tecrübeleri Muhammed Emin Buğra ile paylaşmıştır. Dâmollla'nın izlenimlerine göre, Doğu Türkistan'da bir hareket başlatılırsa, komşu ülkelerin müdahale ihtimali çok düşük olacaktır. Birleşmiş milletler beyannamesinde yer alan, bir ulusun içişlerine diğer ulusların karışmama ilkesi bunları cesaretlendiren bir husus olmuştur.³⁰ Ancak Lenin'in daha eskilere dayanan Doğu Türkistan politikası pek hesaba katılmamıştır. Oysa Lenin, bu bölge için çok önceden ince hesaplar yapmıştır.³¹

Ayrıca Hoten'deki bu buluşmada Sâbit Dâmollla'nın teşkilata üyeliği usulüne uygun bir şekilde tamamlanmıştır. Ramazan ayı boyunca camilerde Kur'an sohbetleri altında toplumu cihada çağıran propagandalar yapmıştır. Artık devrimin hazırlık çalışmaları beklenen seviyeye ulaşmış ve delegelerin kararı ile 16 Şubat 1933 tarihinde harekete geçilmesi planlanmıştır. Bu esnada hareket planı hükümet güçleri tarafından sezildiği ve komşu illerden yardım talebinde bulunduğu anlaşıncı, ayaklanma yukarıda belirlenen tarihte değil, 13 Şubat başlatılmıştır. Çok kısa süren bir hamle sonunda Karakaş İlçesi fethedilmiştir. Akabinde Hoten İslam Hükümeti adında bir geçici hükümet kurulmuştur. Böylece ileride kurulacak Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin ilk adımı da atılmıştır. Hoten ulemasından Muhammed Niyaz Âlem Ahunum bu geçici hükümetin başkanlığına seçilmiş, Sâbit Dâmollla ise, eğitim, adliye ve dini işlerden sorumlu müsteşar olarak görev almıştır. Artık Hoten'in bütün ilçeleri tek tek fethedilmeye başlanmıştır. Hoten hükümeti, Hoten'in fethinden sonra Kaşgar'a giden güzergâh üzerindeki Yarkent'in fethi için çıkarma yapmıştır. Fakat hükümet, Yarkent'e gönderilen komutanların tecrübesizlikleri nedeniyle Kaşgar'daki millî güçlerle olan ilişkilere zarar vereceği endişesiyle Dâmollla'yı, onların arkasından göndermiştir. Dâmollla Yarkent'e vardığında bölge Hoten askerlerinin eline geçmiş, artık Kaşgar'ın durumu görüşülmeye başlanmıştır. Bu sıralar Kaşgar'da yönetimden hoşnut olmayan kişiler, Dâmollla'yı Kaşgar'a getirip yönetimin başına geçirmek istemişlerdir. Ancak başkomutan Buğra işe bu işe sıcak bakmamıştır. Onun muhalefetine rağmen Dâmollla, görüşünde ısrar etmiştir. Buğra'nın daha sonra yaptığı bir değerlendirmeye göre bu girişim çok büyük yanlışlara sebep olmuştur.³²

7 Temmuz 1933'te Sâbit Dâmollla bir grup askerle Kaşgar'a doğru yola çıkmıştır. Kaşgar'daki millî güçlerin komutanı Tömür Sijang'ın en güvenilir kişilerinden birini bir bölük askerle Yarkent'te bırakmıştır. Bu davranışın, sonra Hoten Hükümeti'ni ortadan kaldıracak yanlışlardan biri olacağını düşünmemiştir. Ne var ki, Sijang, Sâbit Dâmollla'nın bu şekilde Kaşgar'a girmesini istememektedir. Dâmollla, bu durumu Sijang'ın acizliği olarak kabul etmiş, 22 Temmuz tarihinde bir bölük askerle Kaşgar'a girmiştir. Onu bölge halkı sevgi gösterileri ile karşılamıştır. Bu durum Sijang'ı rahatsız etmiş, Dâmollla'yı tehlikeli bir unsur olarak görmeye başlamıştır. Bu sıralar Yarkent'te bırakılan Hoten birlikleriyle Sijang'ın birlikleri arasında baş gösteren çatışmalar, Hoten hükümeti ile Kaşgar yönetimi arasındaki ilişkileri iyice bozmuştur. Dolayısıyla Dâmollla, aktif siyasi faaliyet yerine pasif propaganda yolunu tutmak zorunda kalmıştır. Bu süreçte gizlice Hoten Hükümeti Temsilciliği adında bir teşkilat kurmuş ve bu teşkilat etrafında taraftar toplamaya çalışmıştır. Bu süreçte Dâmollla, *Şerki Türkistan Hayatı* adıyla haftalık gazete tesis etmiştir. 28

³⁰ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 557.

³¹ Tursun, "Lenin'ning Şerk İstirategiyeside Uygu Milli Azatlık Herikiti", s. 56-94.

³² Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 564-566; *Uygurlarning Kiskiçe Tarihi*, s. 539.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

Ağustos 1933 tarihinde Tömür Sicang'ın öldürülmesinden sonra açık faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Sicang'ın ölümünden sonra Kaşgar'da güçlü konuma gelen Kırgız güçlerinin desteğiyle yukarıda bahsedilen temsilcilik, meşru bir teşkilat olarak aktif görev icra etmeye başlamıştır. Temsilciliğin başkanlığını kendisi üstlenmiş, başkan yardımcılığını, Özbek ulemasından Muhammed Zarîf'e vermiştir. Kurumun adı, 10 Eylül 1933'te Şerkî Türkistan İstiklal Cemiyeti olarak değiştirilmiştir. Cemiyetin başkanlığını Dâmolla üstlenmiştir. Üyeleri, Muhammed Zarîf ve Şemsettin Dâmolla gibi itibarlı dinî bilginlerden oluşmaktadır. Dâmolla kısa bir müddet sonra amacının, Şerkî Türkistan İstiklal İslam Cumhuriyeti kurmak olduğunu açıklamıştır. Dâmolla, hummalı bir çalışmayla Kaşgar'daki çeşitli birlikleri İstiklal Cemiyeti etrafında birleştirmeyi başarmıştır. Yengi (Yeni) Şehir hariç Kaşgar'ın tüm İlçeleri bu teşkilata bağlılığını bildirmiştir. Bu gelişmelerden sonra istiklal cemiyeti kasım ayının başında genel kurulu toplamıştır. Birkaç gün süren müzakerelerden sonra 7 Kasım tarihinde Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin teşkili yapısı oluşturulmuştur. Cumhuriyetin reisliğine henüz Kaşgar'a ulaşmamış olan Hocaniyaz Hacı, başbakanlığa ise Sâbit Dâmolla seçilmiştir. 10 Kasım günü Kaşgar'ın Tümen Deryası kenarındaki meydanda büyük bir kalabalığa Cumhuriyetin kuruluşu Dâmolla tarafından resmen ilan edilmiştir. Cumhurbaşkanı Hocaniyaz 12 Ocak 1934 yılında Kaşgar'a gelmiştir. Onu, Dâmolla önderliğindeki bütün devlet erkânı ve şehir halkı coşkuyla karşılamıştır.³³

Yengi Şehir kalesine sıkışmış Hui etnik grubuna mensup birlikler, yeni kurulan cumhuriyet için tehlikeli bir güç olarak varlığını korumaktadır. Hocaniyaz Hacı, Kaşgar'a gelir gelmez bunlara karşı savaş ilan etmiştir. Bu esnada Çin topraklarında yönetime isyan etmiş, Hui kökenli Majung Ying, artık Doğu Türkistan topraklarına göz dikmiştir. O, Şubat 1934 tarihinde Ürümçi civarında Sovyetler birliğiyle Çin güçlerinin ortaklaşa yürüttükleri savaşta yenilince, birlikleri ile Kaşgar'a yönelmiştir. Onun Kaşgar'a gelişi, Yengi Şehir kalesindeki Hui ordusuna güç katmıştır. Düzenli ordu ve güçlü silahlara sahip Ma ordusu, kısa sürede Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti birliklerini yenilgiye uğratmış ve millî ordu şehri terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu mağlubiyet Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin sonunu hazırlamıştır.

Dâmolla ve arkadaşları Hoten İslam ordusunun elindeki Yarkent'e, Hocaniyaz Hacı ise, arkadaşlarıyla Atuş'a çekinmiştir. O buradan hududa giderek, Rusya Federasyonu elçileri ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre Hocaniyaz Hacı, Sâbit Dâmolla başta olmak üzere Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin önde gelen lider kadrosunu, milliyetçi Çin hükümetinin Ürümçi'de bulunan eyalet başkanına teslim edecektir. O zaman Rus hükümeti silah yardımı yapacak ve sonra da ona Milliyetçi Çini hükümeti tarafından Doğu Türkistan eyaletinin başkan yardımcılığı verilecektir. Hocaniyaz Hacı, bu talebi kabul etmiş ve 13 Nisan 1934 tarihinde Sâbit Dâmolla ile birlikte birkaç kişiyi yakalayıp Milliyetçi Çin hükümetine teslim etmiştir. Sâbit Dâmolla'nın siyasi hayatı bu şekilde sonra ermiştir.³⁴

VII. Çin Kaynaklarının Bakışıyla Sâbit Dâmolla

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve onun önde gelen liderleri hakkında, 1949 yılında bölgeyi işgal eden Çin komünist yönetimi daha önceki yönetimle aynı bakış açısını sürdürmektedir. Çin komünist partisinin önemli bürokratlarından Jang Şuming'in bu konudaki şu sözü nakledilir:

³³ Buğra, *Şerkî Türkistan Tarihi*, s. 592-595.

³⁴ *Uygurlarning Kiskiçe Tarihi*, s. 542; Şehidi, *Şinjangning 50 Yılı*, s. 497-498. Ayrıca Buğra'nın, *Şerkî Türkistan Tarihi* adlı kitabı; Şinjinag Tarih Materyalliri dergisinin 17- sayısı ve Yalkun Ruzi'nin "Sabit Dâmolla Kim" adlı makalesine bakılabilir. Bu konu hakkında, Şincang Helk Neşriyatı tarafından 1986'de yayınlanan *Şincang Tarih Materyalliri* dergisi'nin 17. Sayısında yayınlanan Abdukadir Hacı'nın, "1933-1937'e Keder Kaşgar, Hoten ve Aksu'da Bulup Ötken Vekeler", Halik Sakî'nin, "Militarist Şing Şi Sai Devride Her Millet Ziyalilirining Sürgün Kılınış Ehvali Toğrisida Eslime", Memtimin Tohti, "Mâhusen Koşunlirining Hoten Helkige Kilğan Zoravanlık ve Buzğunçilik İşliridin Eslime" ve Muhammed Yakup Buğra'nın, "Hoten Kozğılingi Toğrisida Eslime" gibi eserler önemlidir.

“Mezkûr hükümet gerçi çok kısa ömürlü olsa da ancak onun (Çin’e verdiği) zararı çok büyük olmuştur. Özellikle henüz bir terim haline gelmemiş coğrafi isim olan “Doğu Türkistan’a, tamamen siyasi bir mana kazandırmıştır. Aynı şekilde bu terimi milli bölücülerin meşhur sloganına dönüştürmüştür. Daha sonraki yıllarda Doğu Türkistan’ı Çin egemenliğinden ayırmak ve bağımsızlığına kavuşturmak isteyenlerin siyasi bayrağı yapmıştır. Neticede 1944 yılında Gulca’da Elihan Töre de aynı şekilde “Doğu Türkistan” adındaki bir sloganla ortaya çıkmıştır”.³⁵

Çin yönetimi Sâbit Dâmollla’yı her şeyden önce bir bölücü olarak kabul etmiştir. Zira o hayatı boyunca yürütmüş olduğu çabalarla hep bağımsız bir Doğu Türkistan ülküsü taşımıştır. Sâbit Dâmollla hiçbir zaman ailesi ve kişisel hevesleri için yaşayan bir kişi olmamıştır. Bağımsız Doğu Türkistan devletinin hazırlık ve kuruluş aşamasında dini değerlerinden hiçbir zaman taviz vermeyen Sâbit Dâmollla, Çinlilerin gözünde bir panislamisttir. Kendisi medrese çıkışlı olması, hep şeriatı yönelik söylemleri dillendirmesi, kurulmasında önderlik ettiği devletin İslam Cumhuriyeti olması ve İslam dünyası ile devamlı irtibat olması gibi nedenler, Çin hükümetinin ona panislamisttir gözüyle bakmasının temel gerekçesidir. Bütün bunların yanında Sâbit Dâmollla, bir pantürkist ilan edilmiştir. O, 1933 yılı Temmuz ayında çıkardığı haftalık gazetenin adı daha önce *Şerki Türkistan Hayatı* iken, aynı yıl gazetenin adını *Erkin Türkistan’a* çevirmiştir. Gazete bu ismi ile daha geniş bir anlam kazanmıştır. Zira ilk ifadede Türkistan coğrafyasının sadece doğusu dikkate alınırken, daha sonraki değişiklik ile bütün Türkistan coğrafyası muhatap alınmıştır. Zikre değer bir başka husus ise Dâmollla, devlet kurulduktan hemen sonra İstiklal Mecmuası’nı tesis etmiş ve bu mecmuanın sloganını *dinde, gönülde, dilde, fikirde ve işte birlik* olarak belirlemiştir.³⁶ Bu slogan, büyük Türk milliyetçisi Gaspıralı İsmail (v. 1914) tarafından sistemleştirilen Türk milliyetçiliğinin temel ilkelerini tam manası ile içermektedir. Ayrıca Sâbit Dâmollla’nın hükümeti kurma aşamasında etrafında Türkiye’den gitmiş bazı kimselerin onun yanında bulunduğu, onların askeri alanlara yönelik telkinlerinin bulunduğu zikredilmektedir.³⁷ Dâmollla bu yönüyle de Çin komünist hükümeti için düşünce bazında ayrı bir tehlike unsuru taşımaktadır.

Sonuç

Medrese eğitimi ile yetişen Sâbit Dâmollla, doğal olarak İslamî ilimlerin birçok dalında önemli hizmetler vermiştir. Kaşgar ile Buhara arasında geçen uzun soluklu gurbet onun ilmi hayatına çok şeyler katmıştır. Eğitim ve öğretim hayatı boyunca elde ettiği başarıların temelleri, hayatının bu dönemlerinde atılmıştır. Burada şu husus dikkatlerden kaçmamalıdır ki, Dâmollla, güçlü bir dini yapıya sahip, kozmopolit bir şehir olan Buhara’dayken zihin dünyasında mutlaka bir uyanış gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü o dönemde Buhara, fikri açıda en hareketli çağlarından birini yaşamaktadır. Birçok Tatar âlim de bu dönemin ürünü olarak kendilerini tarihe mal etmiştir. Bu yüzden kendisinden önce Ahmet Kemal İlkul, Abdulkadir Dâmollla ve diğer aydınların öncüllüğünde başlatılmış olan top yekûn uyanış hareketi onun da ilgi alanında yer almıştır.

Zor şartlar altında eğitim hayatını tamamlayan Sâbit Dâmollla’yı bekleyen asıl zorluklar onun eğitim-öğretime başlamasıyla kendini gösterecektir. Zira bu dönemde Kaşgar adeta yerli ve yabancı güçlerin bir güç gösteri merkezi haline gelmiş vaziyettedir. Milliyetçi Çin’e çalışan yerli yöneticilerin halk için yürütmekte oldukları zulümlerin çekilmez boyutlara ulaşmıştır. Kukla yönetimin müsamahaları ile Rus, İsveç ve İngiliz ajanlarının bölgenin dini, kültürel, toplumsal ve ekonomik yapısına yönelik yürütmekte oldukları tahribatlar had safhadadır. Böylesine büyük tehlikenin farkında olmamak ya da göz yummak Sâbit Dâmollla gibi bir aydın için söz konusu olamayacaktır. Bu nedenledir ki, onun çalışmalarının önemli bir kısmı toplumun maruz kaldığı zulüm, zillet ve cehaleti ortadan kaldırmak olmuştur.

³⁵ Ruzi, “Sâbit Dâmollla Kim”, s. 81.

³⁶ Ruzi, “Sâbit Dâmollla Kim”, s. 89-90.

³⁷ Buğra, *Şerki Türkistan Tarihi*, s. 594.

Sâbit Dâmolla'nın miras bıraktığı eserleri incelediğimizde görüyoruz ki, ona göre İslam dünyasının bir yenilenmeye ihtiyacı vardır. Bunun önemli iki ayağı vardır. Birincisini, Müslümanlar inançlarını gözden geçirmelidirler. Onun bu husustaki teklif İslam'ın ilk dönemine gitmekle gerçekleşecektir. Kur'an ve sünnet yenilenmenin temeli olmalıdır. Dâmolla'nın Reşid Rida ile gerçekleştirdiği görüşmeler ve sonraları da devam ettirdiği ilişkiler, onun fikir dünyasını anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Sâbit Dâmolla'nın önemle üzerinde durduğu ikincisi husus ise, sadece inanç açısından yenilenmenin yeterli olmayacağı görüşüdür. Ona göre her Müslüman bireysel anlamda kulluk vazifesini hakkıyla yerine getirmekle birlikte, fiili olarak yapması gerekenleri yerine getirecektir. Onun bu anlamda yürüttüğü hicret ruhu ve nihayetinde canını ortaya koymak suretiyle girdiği bağımsızlık mücadelesi örnek bir duruşun göstergesidir.

Sâbit Dâmolla'nın Gulca'dan İstanbul, Kahire ve Hicaz yolculuğu, hayatının ikinci faslını oluşturan çok önemli bir aşamadır. Daha önce Buhara'ya ilim için giden Dâmolla, bu sefer bağımsız bir Doğu Türkistan devleti kurma hedefine yönelik propaganda çalışması yapmak için vatandan ayrılmıştır. Ziyarette bulunduğu ülkelerde Müslüman halkların perişan vaziyette olduğunu, bu nedenle Doğu Türkistanlıların kendi kaderleri ile baş başa olduklarını hissetmiştir.

Vatana döndükten sonra bilfiil iştirak ettiği ayaklanmalar sonucu Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetini kurmaya başarmıştır. Ancak her zaman olduğu gibi dünya şartları Doğu Türkistan halkına bu devleti reva görmemiştir. Özellikle Rusların, bir yandan komünist Çin güçleri ile gizli görüşmeler yaparken, diğer yandan milliyetçi Çin güçleri işbirliği içinde olması yeni kurulan bu devlet için can alıcı darbe olmuştur. Öte yandan Hocaniyaz Hacı'nın kişisel çıkarlarına yenik düşmesi devleti içten yıkan başka bir darbe olmuştur.

Her şeye rağmen Sâbit Dâmolla önderliğinde Kaşgar'da bir İslam Cumhuriyeti'nin kurulması, Hoten Hükümeti ile Hocaniyaz Hacı önderliğindeki Kumul kuvvetlerini hoşnut etmemiş olsa da Doğu Türkistan tarihinde atılmış en önemli adımlardan biri olarak değerlendirilebilir. Belki de o dönemin şartlarında ortaya konmuş daha isabetli bir karar demek mümkündür.

KAYNAKÇA

- ABDULBAKI, Sâbit, *Akâid-i cevheriye ve beyanu's-sünne*, 3. Baskı, Mekke 1402/1982.
- , *Akâid-i Cevheriye*, Dehli 1351/1932.
- , *Ruşen Beyan Türkî Tefsiri Kur'ân*, Gulca 1948.
- , *el-Kasidetu's-senniye fi'l-akidetü's-sünniyye*, 2. Baskı, Cidde 1403/1983.
- BUĞRA, Muhammed Emin, *Şerkî Türkistan Tarihi*, Ankara 1987.
- BUĞRA, Muhammed Yakup, "Hoten Kozgilingi Toğrisida Eslime", *Şincang Tarih Materyalliri* dergisi, Şincang Helk Neşriyatı, Ürümçi 1986, sayı: 17.
- EMİN, Muhammed Kasım, *Türkistani's-Şerkiyye fi Ehdi Muluki't-Tavaifi ve fi'l-Vaktü'l-Hadır*, 1. Baskı, İstanbul 2000.
- HACI, Abdukadir "1933-1937'e Keder Kaşgar, Hoten ve Aksu'da Bulup Ötken Vekeler", *Şincang Tarih Materyalliri* dergisi, Şincang Helk Neşriyatı, Ürümçi 1986, sayı: 17.
- Mirahmet Seyit ve Yalkun Rozi, *Memeteli Efendi*, Urumçi, 1997.
- RUZI, Yalkun, "Sâbit Dâmolla Kim", *Şinjiang Tarih-Medeniyiti* Dergisi, yıl: 2011, sayı: 45.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

SAKÎ, Halik, “Militarist Şing Şi Sai Devride Her Millet Ziyalilirining Sürgün Kılınış Ehvali Toğrisida Eslime”, *Şincang Tarih Materyalliri* dergisi, Şincang Helk Neşriyatı, Ürümqi 1986, sayı: 17.

ŞEHİDİ, Burhan, *Şinjangning 50 Yılı*, Milletler Neşriyatı 1986.

TOHTİ, Memtimin, “Mâhusen Koşunlirining Hoten Helkige Kilğan Zoravanlık ve Buzğunçilik İşliridin Eslime”, *Şincang Tarih Materyalliri* dergisi, Şincang Helk Neşriyatı, Ürümqi 1986, sayı: 17.

TURSUN, Nebijan, “Leninning Şerk Sitratgeside Uygur Milli Azadlık Herikiti”, Anayurt Online Dergisi (http://www.anayurtjurnili.com/uploads/files/63603_anayurt-1.pdf), yıl: 2013.

Uygurlarning Kiskiçe Tarihi, (Bir heyet tarafından hazırlanmış), Şinjang Halk Neşriyatı 1995.

Uygur Tilining İzahlık Logiti, Haz: Şinjiang Uygur Aptonom Rayunluk Milletler Til Yeziq Komititi Luget Bölümü, Şinjiang Helk Neşriyatı (Ürümqi) 1999, s. 502.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 1 Winter 2014

